

Relationen mellan materiell och processuell rätt: It's complicated

AGNES HELLNER* OCH MARIE JARNESAND**

1. Inledning: It's complicated

Synsätten på relationen mellan materiell och processuell rätt går isär. Processuella bestämmelser har å ena sidan ansetts behöva tillämpas på ett sätt som bidrar till att förverkliga ändamålen bakom den materiella rätten.¹ Behovet av att göra avvägningar mellan olika ändamål har framhållits.² Å andra sidan har det menats att en processuell regel bör tolkas på sina egna premisser, snarare än utifrån den relevanta materiella rättens syften.³ Materiella regler har också ansetts behöva tillämpas på ett sätt som inte undergräver processuella.⁴ Processrättens normativa betydelse kan betonas,⁵ men ibland tycks processrätten förstås närmast som formalia.⁶ Röster utanför processrättsvetenskapen har å sin sida

* Universitetslektor i processrätt, Stockholms universitet.

** Juris doktor i processrätt, Stockholms universitet.

¹ Jfr Ekelöf i Ekelöf m.fl., Rättegång I, Norstedts Juridik, u. 9, 2016, s. 100: ”Jag menar att de materiella reglerna måste tillämpas så att rättskipningen medverkar till att ändamålet med dessa regler blir förverkligat. Mot bakgrunden härav får man bedöma hur de processuella bestämmelserna i RB bör tillämpas.”

² Lindell, Civilprocessen, u. 5, Iustus, 2021, s. 107.

³ Heuman i Ekelöf m.fl., Rättegång I, Norstedts Juridik, u. 9, 2016, s. 95: ”När man skall tolka en processuell regel bör syftena med denna regel vara avgörande och inte de syften som ligger bakom den relevanta civilrättsliga regeln.”

⁴ Jfr *Processbolaget* NJA 2014 s. 877 där ett upplägg med ett så kallat processbolag bedömdes uteslutande ha syftat till att kunna kringgå RB:s reglering av rättegångskostnader. Processbolagets ägare ansågs skyldiga att svara personligen för motpartens kostnader. Här märks alltså ett exempel på hur en materiell rättsregel, om ansvarsgenombrott i aktiebolagsrätten, tolkas på ett sätt som motverkar att ett processuellt institut ändamål undergrävs.

⁵ Björling, Tvistlösningens normativitet: Konsumentprocess i tre varianter, SvJT 2022 s. 231 som uttrycker det som att ”processrätten inte enbart utgör en neutral förverkligare av den materiella rätten. Processrätten adderar ett normativt lager”.

⁶ Åtminstone påstås denna uppfattning föreligga, jfr Lindblom, Processen – bara en formsak?, i densamme, Studier i processrätt, Norstedts Juridik, 1993, s. 18, ursprungligen publicerad i *Annales. Kungl. Vetenskapssamhällets i Uppsala årsbok* 23/1980, s. 75–95. I sammanhanget kan även noteras att processuell rätt ibland också benämnts formell rätt. Se exempelvis Lindblom, *Processhinder: om skillnaden mellan formell och materiell rätt i civilprocessen*, särskilt vid bristande talerätt, Diss. Uppsala, 1972.

menat att själva den processrättsliga begreppsapparaten sätter käppar i hjulet för en riktig tillämpning av civilrätten.⁷ Begrepp som används av både processrättare och materiellrättare är som sådana stundtals också kontroversiella, så tillvida att de förstås olika inom den materiella respektive processuella rätten (samt vidare olika inom civil- och straffprocess respektive specialprocess och förvaltningsprocess). Det kan skapa missförstånd, till och med trötter. Kort sagt (och som Marie Jarnesand skriver i inledningen till sitt bidrag), skulle relationen mellan den materiella och processuella rätten kunna ges statusen ”det är komplicerat”.⁸ Som ofta i relationer, tänkte vi, är det då en god idé att ”prata om det”. Att göra just det är syftet med föreliggande temanummer av JT.

I november 2024 hölls vid Juridicum, Stockholms universitet, en ämneskonferens som också den behandlade relationen mellan materiell och processuell rätt: ”*Samspelet mellan den processuella och materiella rätten – Lost in translation?*”. Ambitionen med konferensen var att åstadkomma ett samtal som omfattade tematikens stora spännvidd och inte skyggade för att överskrida rättsvetenskapliga ämnesgränser. Doktorander och disputerade forskare med olika ämnesinriktning – såväl processrätt, som förvaltningsrätt, civilrätt och straffrätt – bjöds in att vid konferensen problematisera någon aspekt av sin forskning, i anknytning till temat. Glädjande nog konstaterar vi att dynamiken mellan den materiella och processuella rätten också i föreliggande temanummer belyses av forskare med såväl materiell- som processrättslig ämnesmässig hemvist, och att bidragen rör straffprocess, förvaltningsprocess, civilprocess och specialprocess i relation till bland annat straffrätt, skatterätt, familjerätt, immaterialrätt, miljö rätt, skadeståndsrätt och obligationsrätt. Sammantagna kan temanumrets texter därför närmast som ett ämnesöverskridande samtal enat runt en delad problematik.

2. Wanna talk about it?

Att tala om en relation mellan materiell och processuell rätt förutsätter ett antagande om att processrätten och den materiella rätten utgör två skilda storheter, om än med vaga konturer. Varken processrätten eller den materiella rätten låter sig dock förstås i ett vakuum. De får mening i samspel med varandra och i tillämpningen även i samspel med det konkreta falllets fasetter. Hur relationen

⁷ Svensson beskriver det exempelvis som att ”rättshandlingsläran inte utan vidare låter sig uttryckas genom den vedertagna processrättslig(a) systematiken och begreppsbyggnaden. Språket spjärnar emot”, se Svensson, Avtalstolkningalternativ och processuella bördor: En avtalsrättslig inramning av bevisbördan i rättsfallssviten om överföringarna med ovisst innebörd, i *Över gränsen Norsk-svenska dialoger om förmögenhetsrättslig praxis*, Elvevold och Samuelsson (red.), Iustus, 2025, s. 168.

⁸ Jfr Lindblom, *Processhinder: om skillnaden mellan formell och materiell rätt i civilprocessen*, särskilt vid bristande talerätt, s. 19.

mellan materiell och processuell rätt ter sig har konsekvenser, som bidragen i temanumret identifierar och problematiserar ur skilda perspektiv.

Förändringar i den materiella rätten (vilka ofta speglar en utveckling i samhället i stort) kan skapa svallvågor i den processuella. Den materiella rätten och samhället kan ibland förefalla närmast springa ifrån processrätten. Frågor av såväl praktisk som teoretisk natur uppstår då. Hur kan och bör det processuella regelverket utformas och tillämpas i förhållande till en ny eller förändrad materiellrättslig problematik? Ska, exempelvis, tillämpningen av ett specialprocessrättsligt regelverk utsträckas till att omfatta också tvister av annat slag än vad som tidigare kommit i fråga? När och varför kan speciella processuella regler vara behövliga? Vilka konsekvenser kan en ökad specialisering ha för processrätten i stort? Finns risker med tillskapandet av specialprocessrättsliga öar, som innebär att mål som i och för sig också har inbördes likheter, handläggs och prövas i väsentligt skild ordning? Aspekter som dessa lyfts i bidragen skrivna av Anna Kaldal och Emelie Kankaanpää Thell, Johanna Chamberlain och Agnes Hellner, och Caroline Nordklint.

Som i relationer i allmänhet, är kommunikation en utmaning i relationen mellan den materiella och processuella rätten. Trots att vi rör oss i vad som synes vara samma begreppsbyggnad kan kommunikationen mellan processrättare och materiellrättare, liksom för den delen mellan processrättare och förvaltningsprocessrättare, försvåras av att samma termer ibland används för att säga olika saker, eller att olika termer används för att säga samma sak. Detta kan ske alltmedan en gemensam förståelse av begreppen antas eller förutsätts.⁹ Såväl Henrik Bellander som Marie Jarnesand tar sig an frågor som kan knytas till kommunikationen mellan den materiella och den processuella rätten, varierande förståelsehorisonter och sätt att hantera dem rättsvetenskapligt.

Idag präglas processrätten i hög grad av europarätten och det i flera avseenden. Dels har Europadomstolens rättspraxis kommit att sätta allt större avtryck på svensk processrätt.¹⁰ Dels präglar EU-rätten svensk processrätt. EU-domstolens rättspraxis, i vilken på senare år rättighetsstadgans artikel 47 getts stort utrymme, har konkretiserat och utvecklat processrättsliga skyldigheter för medlemsstaterna, varvid medlemsstaternas processuella autonomi successivt begränsats.¹¹ Men EU-rättens påverkan på svensk processrätt är också en konsekvens av att EU antagit sektorsspecifika processrättsliga regler, till exempel

⁹ Risken för översättningsproblem när den materiella och processuella rätten möts är överhängande, se t.ex. Svensson, *Avtalstolkningalternativ och processuella bördor: En avtalsrättslig inramning av bevisbördan*, s. 127.

¹⁰ För två nyliga exempel på detta, se *Klimattalan* NJA 2025 s. 88 och *Regionens medgivande* NJA 2025 s. 271.

¹¹ Se t. ex. Bonelli, *Article 47 of the Charter, Effective Judicial Protection and the (Procedural) Autonomy of the Member States*, i Bonelli, Eliantonio och Gentile (red.), *Article 47 of the EU Charter and Effective Judicial Protection, Volume 1: The Court of Justice's Perspective*, 2022, s. 81.

på konsument-, diskriminerings-, immaterial- och miljörättens områden. Sammantagen har EU-rättens påverkan på nationell processrätt beskrivits som fragmenterad, eftersom den sker ad hoc i enskilda fall och är specifik för ett visst materiellt rättsområde.¹² Den dynamik och de spänningar som kan uppstå när europarättsliga krav i en speciell materiellrättslig kontext möter svensk processrätt, problematiseras i Anna Horns bidrag, liksom i Johanna Chamberlain och Agnes Hellners.

Samtidigt som vi såväl inom forskning som utbildning förhåller oss till ämnesgränser dels mellan de olika materiella ämnena inom rättsvetenskapen, dels mellan den materiella rätten och processrättens olika delar, är det tydligt att gränsdragningen i olika frågor inte alltid är tydlig. Rättsvetenskapliga och juridiska problem respekterar inte alltid de ämnesgränser som dragits upp utan utmanar och ställer krav på en förståelse som sträcker sig över skiljelinjerna. Lars Edstedt undersöker i sin text snittet mellan straffrätt och processrätt när det kommer till frågan om hur många brott en tiltalad ska dömas för, en fråga med både processrättsliga och straffrättsliga implikationer.

3. Still friends?

Temanumrets bidrag riktar ljuset mot beröringsytor mellan den materiella och processuella rätten. Tillsammans och var för sig visar de komplexiteten i relationen mellan vitt skilda materiellrättsliga ämnen och processrättens olika grenar. Texternas spännvidd och infallsvinklar visar att relationen kan se olika ut. Det finns inte heller *ett* sätt att förstå relationen, utan en mängd olika. Ljuset faller olika beroende på var ljuskäglan riktas.

Ibland visar sig processrätten dynamisk, i andra fall formalistisk och stelbent. Ibland verkar den som ett gynnsamt komplement till den materiella rätten, med potential att stärka exempelvis legitimitet och rättssäkerhet. I andra fall kan den verka hindrande ur ett rättsskyddsperspektiv, eller rent utav destruktiv.

I *Skatterätten och den materiella rätten* analyserar Caroline Nordklint relationen mellan skatteprocessen och den materiella skatterätten, och särskilt i vilken utsträckning särskilda skatteprocessuella bestämmelser är motiverade för att uppnå skatterättsliga målsättningar. Enligt författaren är det av särskild vikt att det skatterättsliga regelverket upplevs som rättvist och legitimt av den skattskyldiga. Samtidigt utmanas den materiella skatterätten och dess målsättningar av en inbyggd spänning i skattesystemet, som bottnar i konflikten mellan statens intresse av att säkra skatteintäkter och de skattskyldigas önskan att minimera sin skattebörda. Speciella processuella regler kan enligt författaren bidra till

¹² Storskrubb, Några tankar om hur EU-rättens tentakler genomtränger processrätten, JFT 2–4/2017, s. 362.

att balansera dessa intressen mot varandra i det enskilda fallet. Nordklint pekar på att den processuella rätten kan komplettera den materiella och skapa ett mer legitimt skattesystem, som också uppfattas som mer rättssäkert.

I *Betydelsen av barnets bästa i vårdnadstvister och i tvister om familjeekonomi i samband med separation* jämför Anna Kaldal och Emelie Kankaanpää Thell tvister gällande vårdnad, boende och umgänge (vårdnadstvister) med ekonomiska tvister mellan föräldrar. De visar att principen om barnets bästa visserligen präglar de olika typerna av mål i materiellt och processuellt hänseende, men att det offentliga intresse som barnets bästa utgör i tvisten tydligare präglar vårdnadsprocessen, framförallt från huvudförhandlingen och framåt. I den ekonomiska familjerätten och dens rättsprocesser är barnets intressen mer undanskymda – trots att de båda typerna av tvister enligt författarna kan ha negativa konsekvenser för barn. Författarna menar att det finns ett behov av att differentiera och anpassa rättsprocessen till det enskilda fallet, för att undvika att den får skadliga konsekvenser för barn.

Johanna Chamberlain och Agnes Hellner visar i *Domstols behörighet i mål om skadestånd vid PFAS-förorening – en oavsedd access to justice-problematik?* hur den processuella hanteringen av miljörettens fragmentisering leder till processuella stuprör och potentiella rättsförluster för enskilda. Processuella regler om bl.a. forum och kumulation skapar hinder mot en samlad prövning av de olika grunder käranden kan tänkas göra gällande i PFAS-mål. Trots en strävan från lagstiftarens sida att skapa processuella regler som är anpassade till den materiella miljörettens tekniskt komplexa karaktär, riskerar ett formalistiskt förhållningssätt att skapa svåröverblickbarhet och otillgänglighet, enligt författarna. I viss likhet med Kaldal och Kankaanpää Thell ser Chamberlain och Hellner en möjlig lösning i en mer flexibel anpassning av processrätten till den problematik som talan gäller i det enskilda fallet – en dynamisk processrätt anpassad till en föränderlig verklighet.

Uppdelningen av juridiken och rättsvetenskapen i olika ämnesfält är en rättsvetenskaplig konstruktion som motiveras av ämnenas olika syften och utgångspunkter. Uppdelningen riskerar dock att leda till att vissa problem faller mellan hägnen eller inte bedöms vara hänförliga till varken den ena eller den andra kategorin. Andra problem uppfattas istället vara av både materiell och processuell karaktär och frågan blir då om det är en materiell eller processuell lösning som ska ges företräde och varför. Beroende på betraktare, kan skiljelinjen mellan materiell och processuell rätt uppfattas olika. Huruvida den materiella eller processuella rätten styr eller bör vara styrande i utvecklingen av rätten som helhet, är en (möjligen obekvä) fråga som förutsätter ett överskridande av rättsvetenskapliga ämnesinriktningar för att kunna diskuteras. Olika förståelser och uppfattningar om relationen mellan materiell och processuell rätt skapar kommunikativa utmaningar.

Lars Edstedt uppmärksammar i sitt bidrag *Antalet brott i domen – en materiell och/eller processuell fråga* att spörsmålet hur många brott den tilltalade

ska dömas för har både en processuell och en materiell sida, men att det utifrån nuvarande rättsläge framstår som oklart om det är den materiella eller den processuella rätten som i första hand ska få genomslag. Problemet har komplicerats av att frågan under lång tid, och fram till början av 2000-talet, varit förbisedd både i sin materiellrättsliga och processrättsliga kontext. Edstedt framhåller att förhållandet mellan materiellt och processuellt inte utgör något nollsummespel och att frågan inte bör avgöras en gång för alla. I det aktuella spörsmålet finner han dock att processrätten snarast saboterar, eller i vart fall onödigt komplicerar, den materiella rätten.

Anna Horn beskriver och problematiserar i *Svårtillämpade patentintrångsfall och svåra lösningar* vad hon ser som en materiellrättslig påverkan på civilprocessuella regler tillämpliga i patenträttsliga intrångstvister. På området finns WTO-rättsliga bestämmelser i TRIPS-avtalet om bevisbörda och beviskrav, vilka enligt Horn delvis saknar motsvarighet i svensk patentlagstiftning. TRIPS-avtalet utgör en del av EU:s gemensamma handelspolitik och ligger inom området för unionens exklusiva befogenhet, varför författaren menar att EU-domstolen skulle kunna komma att kräva att nationell processrätt åsidosätts för att säkerställa överensstämmelse med de internationella bevisreglerna. Slutsatsen dras att den materiella patenträtten gett upphov till en återverkan på processrätten, vars komplexitet följaktligen tilltagit. Även den processrättsteoretiska underbyggnaden vad gäller frågor om bevisbörda och beviskrav i intrångsmål utmanas av utvecklingen, enligt författaren.

Olika synsätt kanske inte bara är oundvikliga utan rent av önskvärda. Henrik Bellander finner i sitt bidrag *Rättskraften och den materiella rätten* att distinktionen rättsfakta-rättsföljd möjliggör en operationalisering av förhållandet mellan den materiella rätten i det enskilda fallet och de processuella reglerna. Den utgör därmed enligt författaren ett viktigt verktyg vid lösningen av processuella problem. Bellander argumenterar för att en processuell förståelse av rättsföljder inte nödvändigtvis behöver överensstämma med en civilrättslig förståelse av rättsföljder, åtminstone inte om processrätten ska kunna tillämpas så att den materiella rättens utformning och ändamål kan ges betydelse. Sådana processuella ändamålsargument leder dock till att synen på hur rättsfakta och rättsföljder bestäms och förhåller sig till olika rekvisit varierar beroende på vilken processuell regel som tillämpas. Användningen av begreppen kan skilja sig åt, inte bara mellan civilrätten och processrätten, utan även vid tillämpningen av olika processuella regler. Processrättsligt motiverade ställningstaganden, som bygger på distinktioner som rättsfakta och rättsföljder vid tillämpningen av processuella regler, bör då inte läggas till grund för generella slutsatser om hur domstolar ska se på motsvarande frågor i civilrättslig mening.

Förståelse innebär kanske också en insikt om det vi inte förstår och samtidigt en förståelse av att vi har olika förståelser. Marie Jarnesand undersöker i sitt bidrag *Bland rättsförhållanden och metaforer* processrättsliga och civilrättsliga förståelser av begreppet rättsförhållande. Hon avslutar sin text med att ställa

den öppna frågan om inte det rättsvetenskapliga begreppsbygget bör behandlas som en salladsskål, där varje ingrediens/begrepp tillåts framträda på sina villkor, snarare än som en smältdegel i vilken en gemensam förståelse förutsätts.

En slutsats vi drar av bidragen till temanumret sammantagna, är att ett nyfikat förhållningssätt till vad som ryms på ”andra sidan” skulle kunna gagna kvaliteten i det ämnesöverskridande rättsvetenskapliga samtalet mellan processrättare och materiellrättare – och i förlängningen, den rättsvetenskapliga forskningen.

4. Same time next week...?

Vi har med det här temanumret velat åstadkomma ett fördjupat samtal om relationen mellan materiell och processuell rätt. Tillsammans har vi fört ett samtal som möjliggjorts av varje medverkande textförfattares förförståelse av sitt ämne samtidigt som samtalet med gemensamma krafter överskridit de rättsvetenskapliga ämnesindelningarna vi verkar inom. Som alla relationella samtal gäller dock att samtalet aldrig når en slutpunkt. Relationen mellan materiellrättsliga ämnen och processrättens olika grenar är komplex och utmanar oss som rättsvetare och jurister; dymaniken pockar på uppmärksamhet och fordrar ständig reflektion. Samtalet kommer således att fortsätta. Vi ser fram emot att tala mer om detta spännande och engagerande, men också svåra och mångdimensionella, ämne med andra materiellrättare och processrättare.

På återseende.